

Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Erát Dávid

A bizalom és a bizalomfunkciók összefüggése

Új megközelítés az embertársakba vetett bizalom méréséhez

Absztrakt: A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy új kérdőíves megközelítést ajánljon az embertársakba vetett bizalom jelenségének mérése kapcsán. A szakirodalomban számos kritika merül fel az ismeretlenek irányában érzett bizalom empirikus megragadása tekintetében. Ezekre az észrevételekre reflektáló, finomhangolási törekvések többsége pusztán kérdezéstechnikai, operacionalizálási, valamint statisztikai-módszertani válaszokra szorítkozik. Jelen tanulmány elméleti alapokból indul ki, amikor alternatív mérési megközelítést kínál. Teoretikus háttérként Piotr Sztompkának (1999) a bizalom kultúrájával kapcsolatban kifejtett érvrendszeréhez nyúl vissza. A felvázolt gondolatmenet a bizalom és a bizalomfunkciók összevont vizsgálatára koncentrál, vagyis a bizalomérzést, illetve annak különféle, mikro- és makroszinten értelmezhető megnyilvánulási formáit együttesen kívánja elemezni. Az írás első része Sztompka koncepciójára támaszkodva elméletileg tárgyalja, miért előremutató bizonyos bizalomfunkciók számbavétele az embertársakba vetett bizalom megértése szempontjából. A továbbiakban pedig a tanulmány egy empirikus, meglévő ESS adatbázisokra épülő, összehasonlító statisztikai elemzést mutat be arról, hogyan lehetséges a bizalom ilyesféle komplexebb mérését megvalósítani.

Kulcsszavak: bizalom, bizalomfunkciók, Sztompka, bizalom kultúrája, ESS

Bevezetés

Jelen írás célja, hogy új megközelítést ajánljon az embertársakba vetett bizalom (más elnevezések szerint: az általánosított, *társadalmi* vagy *morális bizalom*) méréséhez.¹ Az érvelés teoretikus előzményként Piotr Sztompka (1999) bizalomelméleti monográfiájához nyúl vissza, amely előremutató problémafelvetéssel igyekezett megragadhatóvá tenni az ismeretlen, arctalan, névtelen mások iránti bizalom jelenségét. Sztompka abból indult ki, hogy a bizalom mint koncepció intenzionális, azaz önmeghatározó komponenseit összefüggésbe hozta különféle extenzionális, vagyis más egyéni személyiségvonásokat és társadalmi jelenségeket definiáló elemekkel. Ez utóbbiakat bizalomfunkcióként azonosította. Tehát nem csupán azt állította, hogy a bizalom – mint egyfajta generatív forrás, ok-okozati relációban – kedvezően hat bizonyos személyiségvonásokra és társadalmi jelenségekre, hanem levezetni is igyekezett azt; maga a bizalom inherensen része ez utóbbiaknak. Sztompka azt a nézetet képviselte, hogy a társadalmivá váló bizalomnak, azaz a *bizalom kultúrájának* sokrétű strukturális, valamint szerteágazó egyéni/kollektív összetevői vannak.² Ezek együttesen teremtik meg a bizalmat mint individuális érzést és társadalmi kedélyállapotot (közhangulatot), amely viszont a mindennapi élet során leginkább a bizalom mikro- és makrofunkcióiban testesül meg. Utóbbiak ugyanakkor nem pusztán hatások, mivel egyúttal kulturális kontextust, egyfajta emocionális-morális talapzatot is biztosítanak az imént említett strukturális és egyéni/kollektív összetevőkhöz, illetve azok alakításához, formálásához. (Innen származtatható a bizalomfunkció elnevezés: ezek ugyanis nemcsak hatások, hanem egyúttal *visszahatások* is magára a bizalomra.) Így a bizalom valamennyi eleme tulajdonképpen egyetlen, megbonthatatlan ok-okozati körforgásba záródik.

Sztompka szintetizáló elmélete a bizalomkutatás valamennyi aspektusára igyekezett reflektálni. Talán ezért nem válhatott igazán meghatározóvá az egymással rivalizáló irányzatok légkörében. Bár teoretikus támpontként ma is gyakran hivatkozott (lásd például Bauer 2021; Tamilina 2018), a témakörben módszertani vizsgálatokat nem indukált, pedig problémafelvetése (az ismeretlen mások irányában érzett bizalom fogalmának definiálása és megragadása szempontjából) úttörő volt. Rámutatott ugyanis, hogy a bizalom mint társadalmi kedélyállapot valójában azokban a makroszintű jelenségekben ölt testet, amelyek egyúttal – reprodukív módon – éppen a bizalom megalapozását szolgálják. Ezzel Sztompka arra is rávilágított, hogy – a makroszintről visszalépve – az egyének esetében ugyanez a körkörösség érvényesül: a bizalom mint diszpozíciós természetű, egyéni érzésvilág és gondolkodásmód alapvetően határozza meg az egyén személyiségét, annak normaválasztásait, percepcióit, magatartásformáit, attitűdjeit és cselekedeteit; ezek pedig visszahatnak a szubjektum bizalom-diszpozíciójára, „újraatermítik” tehát annak ön-definiáló, konstitutív bizalomérzését (vagy éppen annak hiányát). Másként fogalmazva: Sztompka nagyon helyesen felismerte, hogy az egyének (illetőleg az egyénekből álló társadalmak) a bizalmukra alapozott megismeréseik és praxisaik által erősítik meg önnön bizalomérzésüket; ezért állítható, hogy a bizalom és a bizalomfunkciók elválaszthatatlannak egymástól.

1 Az embertársakba vetett bizalom általános elméletét e tanulmányblokk első írása igyekezett körvonalazni.

2 Bizalomhiányos helyzetben mindez nyilvánvalóan a *bizalmatlanság kultúrájába* torkollik.

A jelentőségteljes elméleti állásfoglalás mellett, e megközelítés újszerű módszertani mérési lehetőségeket egyaránt megnyitott. Hiszen a bizalom sokoldalúbb megragadása érdekében túllépett a fogalom intenzionális komponenseinek azonosításán, s a fókuszát áthelyezte az intenzionális és extenzionális elemek összefüggésére, vagyis a bizalom és bizalomfunkciók összevont vizsgálatára. Jelen tanulmány tárgyát tekintve ez azért különösen előremutató, mert képes reflektálni arra az eshetőségre, amikor a bizalom alapja (a bármiféle megkülönböztetéstől mentes összetartozás helyett) valamilyen distinktív azonosságra támaszkodó együvé tartozás. Az együvé tartozás – mint az már a blokk legelső tanulmányában szóba került – a mások másságával szemben fogalmazódik meg, s így korlátozza, akadályozza az embertársak lehető legszélesebb csoportja felé irányuló bizalmat. Minél erősebb tehát az egyénben az együvé tartozás azonosságigénye, az illető általában annál bizalmatlanabb embertársaival szemben. Teljesen természetes persze, ha az egyén mélyebb bizalmat érez családtagjai, hozzátartozói, rokonai, barátai, közvetlen kollégái felé, mint jellemzően mások irányába. A partikuláris bizalom e formája egyáltalán nem káros – társadalmi szinten sem. A problémák ott kezdődnek, ha az egyén elsődleges kapcsolatainak és szoros kötésein (vagyis az legszűkebb személyes ismeretségek rádiuszán) túl, a másokkal, idegenekkel-ismeretlenekkel érintkezve is nagyon határozott azonosságigényeket támaszt a bizalma megalapozásához. Ez különböző formájú együvé tartozásokhoz vezet, amelyek ellehetetlenítik a mássággal való összetartozást.

Sztompka problémafelvetése azért úttörő jelentőségű tehát, mert a bizalom és a bizalomfunkciók összevont vizsgálata érzékenyen képes rámutatni, hogy a bizalomérzés együvé tartozáson vagy összetartozáson alapszik. Tanulmányunkban először a sztompkai elmélet főbb kontúrjait mutatjuk be, érzékeltetve, miért alkalmas e teoretikus megközelítés az ismeretlen másokhoz való viszonyulás bizalomtartalmának megragadására. Az írás második részében pedig olyan extenzionális dimenziókat (azaz bizalomfunkciókat) azonosítunk, amelyek adekvátak az embertársakba vetett bizalom pontosabb méréséhez, illetve e perspektívából nézve, összehasonlító elemzés keretében vizsgáljuk az európai társadalmak bizalomszintjét.

Bizalom és bizalomfunkciók – problémafelvetés

A bizalomkutatásnak – nagyon leegyszerűsítve – két fő irányzatát mindenképpen elkülöníthetjük. Az egyik magát a bizalmat akarja – elméleti szinten – minél alaposabban megérteni és leírni, illetve ennek megfelelően az empirikus megragadhatóság pontosítását, a mérés tökéletesítését szorgalmazza. A másik irányzat elfogadja a bizalom koncepcionális tartalmait, valamint a bevett mérési eszközöket, s sokkal inkább arra fókuszál, hogy a bizalom milyen egyéni és társadalmi szintű jelenségekre van hatással. Ez utóbbi tématerületen az összefüggés-keresés tárgyai meglehetősen tágra szabottak. Így például többen vizsgálták már a bizalom gazdasági teljesítőképességre (Algan és Cahuc 2010, 2013; Tabellini 2010), valamint a politikai intézmények demokratikus funkcionalitására (Bjørnskov 2007; Delhey és Newton 2005; Dinesen 2013; Freitag és Bühlmann 2009; Herreros 2004; Paxton 1999; Robbins 2022a, 2022b) gyakorolt hatását. Más munkák fókuszában a bizalom és a jóléti szektor működésének összefüggése áll. Általánosabban tekintve, ezek az írások

a bizalom és a társadalmi egyenlőség kapcsolatát tárgyalják (Bergh és Bjørnskov 2011, 2014; Daniele és Geys 2015; Rothstein és Uslaner 2005). Megint más kutatások a bizalom hatásait a politikai részvételi hajlandóság (Almond és Verba 1963; Inglehart és Norris 2003; Putnam 2000), valamint a civil társadalom szervezettsége és aktivizmusa (Brehm és Rahn 1997; Glanville et al. 2013; Paxton 2007) háttérben vizsgálják. Van példa azonban a bizalom és a multikulturális együttélés (Hooghe et al. 2009), illetve a bizalom és a tolerancia, el- és befogadás (Seligman 2011) kapcsolatának feltárására is.

Ezeknek az írásoknak két közös pontja mindenképpen detektálható. Egyrészt mind-egyik a bizalmat tekinti oknak, amely valamely más mikro- vagy makroszintű jelenségre (mint okozatra) hatással van. Másrészt valamennyi írás a bizalomnak abból a formájából indul ki, amely nem egy jól körülhatárolható csoportra szorítkozik, hanem – annál lényegesen átfogóbb módon – az ismeretlen mások felé fordul. A bizalomelméleti irodalomban tulajdonképpen mindmáig egyetlen kísérlet született, amely egységes érvrendszerbe próbálta foglalni e rendkívül szerteágazó összefüggések halmazát. A bevezetőben említett művében (*Trust: A Sociological Theory*, 1999) Piotr Sztompka teoretikusan azt igyekszik megragadni, hogy miként társadalmasodik a bizalom. Ehhez először részletesen (de nem operacionalizálva, annál azért absztraktabb formában) tárgyalja, milyen strukturális, továbbá egyéni/kollektív tényezők járulnak hozzá a bizalom kialakulásához. Másodszor kifejti, hogyan, milyen alakban testesül meg a bizalom különféle mikro- és makroszintű normaválasztások, megismerések, percepciók, ideák, attitűdök, magatartásformák, konvenciók, szokások, intenciók és praxisok vonatkozásában. Végül a lengyel szerző kitér rá, miként válnak ugyanezek a bizalomra alapozott egyéni személyiségvonások és társadalmi jelenségek – történeti kontextusban is meghatározó – emocionális-morális talapzatokká, kulturális közeget-léghőrt teremtő fundamentumokká egy társadalomban, újraerősítve a bizalmat, mégpedig a már említett strukturális keretek, illetve egyéni/kollektív tényezők révén. A bizalom következményei így tehát bizalomfunkciók is egyben: a bizalom még több bizalomhoz vezet. Sztompka érvelése – ahogy az már szóba került – nemcsak megbonthatatlan, körkörös, oksági logikát vázol fel, hanem arra is rámutat: a társadalmivá vált bizalom nem választható el a bizalomfunkcióktól, miként utóbbiak sem csupán hatások, hiszen bizalomébresztő visszahatással bírnak.

Bizalommodelljében a szerző öt csoportba sorolja a strukturális kereteket. Ezek: a (1) *normatív egység* (amely a jog, erkölcs, szokások terén érvényesül), a (2) *stabilitás* (intézményes rend, kiszámítható reformok), az (3) *átláthatóság* (intézményi szereplők működésének nyomon követhetősége, információk megismerhetősége, nyílt diskurzusok), az (4) *elszámoltathatóság* (intézményi szereplők felelősségre vonhatósága, változtathatósága), a (5) *megszokottság* (szélesen vett társadalmi közegben – építészet, divat, diskurzusrend, közlekedési stílus stb. – érvényesülő folytonosság) (Sztompka 1999: 122–125). Az egyéni/kollektív tényezők e strukturális renden belül különíthetők el, amelyek szintén hozzájárulnak a bizalom kialakulásához. Sztompka szerint e komponensek egyik része meglehetősen egzakt módon a társadalmi státusz, pozíció és szereppresztízs szempontjából releváns. Ezek olyan tényezők, mint az anyagi jólét, a biztos munkahely, a társadalmi szerepek pluralitása, a hatalom- és befolyásolási képesség, az iskolázottság, a kapcsolati háló vagy a családi közeg intimitása (Sztompka 1999: 126–132). Nagyon egyszerű érvelést követve: aki számára mindezek adottak, az könnyebben bízhat meg másokban,

mert a kockáztatás kevésbé nyomasztja (van ugyanis mire támaszkodnia, legyen az anyagi háttér, szaktudás és kompetencia, egyéni sokoldalúság, tekintély és kontroll mások felett, kiterjedt személyes ismerőségi kör stb.). A komponensek másik csoportja olyan pszichológiailag releváns egyéni személyiségvonásokat ölel fel, amelyek tulajdonképpen interiorizált társadalmi minták. Ezek legalább két okból kifolyólag lényegileg határozzák meg az egyén gondolkodásmódját és praxisválasztásait. Egyrészt, e személyiségvonások többnyire diszpozíciós természetűek, tehát csak lassan, nehézkesen változnak, de- és rekonstruálásuk kritikai és reflexív értelemben sokat követel az egyéntől. Másrészt, mint referenciák, e minták nehezen megkérdőjelezhetők, vagy figyelmen kívül hagyhatók, azaz a társadalmi jelentésadásban alapvető pilléreként működnek. Sztompka absztrakt ellentétpárokban adja meg e korlátok szabta személyiségvonásokat: optimizmus vs. peszsimizmus; jövőorientáció vs. hagyománykövetés; magas vs. alacsony aspirációs szint; aktivitáshajlam/ cselekvői készség vs. passzivitás/ alattvalói szemlélet; sikerorientáció vs. alkalmazkodás; újtáskészség/ innováció vs. konformitás/ rutinkövetés (Sztompka 1999: 125–126). Természetesen a bizalmat minden esetben az ellentétpárok első elemei ösztönzik – egyéni személyiségjegyekként és társadalmi mintákként egyaránt.

Az imént röviden tárgyalt strukturális és egyéni/kollektív tényezők tehát – megfelelő kombinációban – együttesen teremtik meg a bizalmat, amely egyéni szinten érzés, társadalmi szinten pedig egyfajta kedélyállapot vagy közhangulat. Sztompka úgy véli, a bizalom megragadhatósága azonban nem feltétlenül eszerint az emocionális sík alapján lényeges, sokkal inkább aszerint, hogy milyen formában ölt alakot, miként érvényesül mikro- és makroperspektívából nézve. Sztompka a bizalom efféle megtestesüléseit nevezi bizalomfunkcióknak. Úgy érvel, hogy az egyén szintjén a bizalom felszabadítja a humán készségeket, kvalitásokat és kapacitásokat, vagyis ösztönzi a kreativitást, az innovativitást, a vállalkozási kedvet, illetve elősegíti a társas érintkezéseket, azok tartósságát és közvetlenségét, intimitásuk mélyülését, mindemellett pedig támogatja a kölcsönösséget, a részvételi kedvet, miközben fokozza a reflexivitást és a kritikai beállítódást. A bizalom társadalmi szinten szorgalmazza a közös gondolkodást és felelősségvállalást, a közéleti-politikai bevonást és aktív bevonódást, a hálózatok bővülését, az együttműködések különböző formáinak érvényesülését. Ezek mellett segíti a konstruktív vitát, az érdekképviseletet, a konszenzuseresést, illetve serkenti a szolidaritást, a szociális érzékenységet, az empátiát, valamint az egyenlőtlenségek, igazságtalanságok és méltánytalanságok elleni fellépést. Képes továbbá előmozdítani az el- és befogadást, a pluralizmus minden formáját, a különbözőségek legitimitását, és ösztönzi a közösségért való áldozatvállalást és az önkéntességet.

E bizalomfunkciók tehát nemcsak kedvező következményei a bizalomnak, hanem – az adott társadalom emocionális-morális talapzataként, egyfajta kulturális közegeként, intézményesülő formában – forrásai is annak. Sztompka épp ezért állítja, hogy egy társadalom bizalomszintjét önmagában nehezen lehet felmérni vagy megállapítani; sokkal helyesebb a bizalom és a bizalomfunkciók összefüggését vizsgálni. Amit tehát a szakirodalomban sokan a bizalom „hatásaiként” kutatnak, az az említett szerző álláspontja szerint maga a bizalom, s a kutatók minél több potenciális hatást (azaz bizalomfunkciót) vonnak be a vizsgálatba, annál pontosabb képet kaphatnak a bizalom kultúrájáról az adott társadalomban.

Jelen tanulmány célja szempontjából nem lényeges, hogy a bizalom kultúráját módszertanilag megragadhatóvá, dimenzióit tekintve operacionalizálttá tegyük. Számunkra az a fontos, hogy az embertársakba vetett bizalom mérését – a szakirodalomban bevett megközelítésekhez képest – új megközelítéssel egészítsük ki. Ehhez pedig – megítélésünk szerint – nem szükséges a Sztompka által említett valamennyi bizalomfunkciót vizsgálni; elég csupán azok közül néhányat bevonni a vizsgálatba, mégpedig azokat, amelyek egyértelműen rámutatnak arra, hogy a mért bizalom az azonosságigényen alapuló együtvé tartozásból vagy a másik másságát tiszteletben tartó összetartozásból táplálkozik. A bizalomfunkcióknak azok a dimenziói relevánsak tehát, amelyek a lehető legszélesebb embercsoportra reflektálnak. Az írás következő részében ilyen típusú bizalomfunkciókat azonosítunk, illetve vizsgálunk.

A bizalom és a bizalomfunkciók empirikus összefüggése

Az előzőekben vázolt problémafelvetés vizsgálatához a European Social Survey (ESS) adatbázisát használjuk. Az ESS 2002-től kezdődően kétéves rendszerességgel széles áttekintést ad az európai társadalmak – köztük Magyarország – politikai és közéleti preferenciáiról, illetve a különféle társadalmi értékekről és attitűdökről. Vizsgálatunk szempontjából nagy jelentőségű, hogy az ESS már a kezdetektől tartalmazza az ismeretlen mások felé érzett bizalom mérésére használt úgynevezett standard bizalomváltozót.³ Ugyanakkor tanulmányunk problémafelvetéséből következően, az empirikus vizsgálat során mindenképpen szükséges a bizalom e hagyományosnak tekinthető mérését további változók bevonásával kiegészíteni, amelyeket bizalomfunkciókként értelmezhetünk. Az olyan nagymintás nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, mint amilyen az ESS is, az egyéni attitűdöknek és értékeknek rendkívül széles, számunkra tartalmi szempontból releváns változókészletét tartalmazzák. Ezek az értékek és attitűdök között számos olyan típusú is megfigyelhető, amelyek jól illeszkednek a Sztompka által felvázolt elméleti keretbe, azaz a bizalom extenzionális elemeként értelmezhetők. Mégpedig abban a sajátos formában, hogy az ismeretlen mások másságához való viszonyulásra, s így az összetartozásra (esetleg annak hiányára) reflektálnak. Az elemzés során kifejezetten arra törekedtünk, hogy olyan bizalomfunkciókat válasszunk a sztompkai koncepcióból, amelyek – társadalmi, kulturális, politikai kontextustól függetlenül – a legvilágosabban jelenítik meg a mások másságához való viszonyulást. Két ilyen jellegű változó mellett döntöttünk, ezek – az ismeretlen másokba vetett bizalomhoz hasonlóan – már a legelső hullámtól az ESS állandó blokkjának részét képezik. Az egyik változó a *tolerancia* (elfogadás), a másik változó pedig a *szolidaritás* (befogadás). Egész pontosan, az előbbi a homoszexualitás elfogadására/elutasítására, míg a másik az Európán kívüli szegényebb országokból származó bevándorlók befogadására/elutasítására vonatkozik; az ESS-ben szereplő kérdések szövegeit tekintve a következőképpen megfogalmazva:⁴

„Kérem, mondja meg, hogy milyen mértékben ért vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel! Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják.”

3 A standard bizalomváltozóról részletesen lásd e tanulmányblokk második írását.

4 Az ESS hivatalos, magyar nyelvű kérdőívei: ESS 2002–19.

(Válaszlehetőségek: 1: teljesen egyetértek; 2: egyetértek; 3: egyet is értek, meg nem is; 4: nem értek egyet; 5: egyáltalán nem értek egyet.)

„Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjön élni?”

(Válaszlehetőségek: 1: sokuknak meg kellene engedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjenek élni; 2: jónéhányuknak meg kellene engedni; 3: keveseknek kellene megengedni; 4: senkinek nem kellene megengedni.)

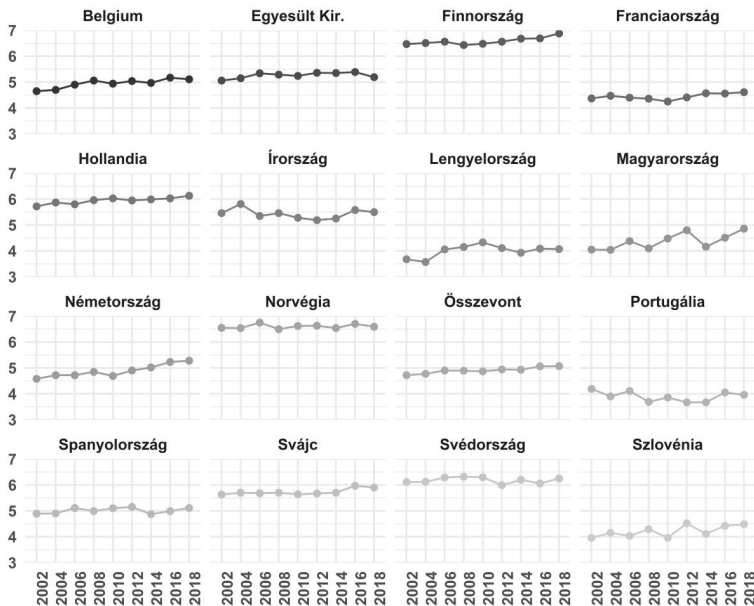
Az ismeretlen másokba vetett bizalom mérésére szolgáló standard bizalomkérdést az ESS 0-tól 10-ig terjedő 11 fokú skálát alkalmazva, az alábbiak szerint szerepelteti:

„Általánosságban Ön mit mondana, a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét egy skálán, ahol a 0 azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.”

A következő leíró elemzés során kizárólag azoknak az országoknak az adatait használtuk, amelyek 2002 és 2018 között az ESS mind a kilenc lekérdezési hullámában részt vettek. Ezek az országok a következők: Belgium, Finnország, Franciaország, Németország, Magyarország, Írország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc és az Egyesült Királyság.

Az 1. ábrán az ismeretlen másokba vetett bizalom változójának átlagértékei láthatók az egyes országok, illetve a kilenc ESS hullám alapján.

1. ábra. A bizalom átlagértékei a vizsgált országokban

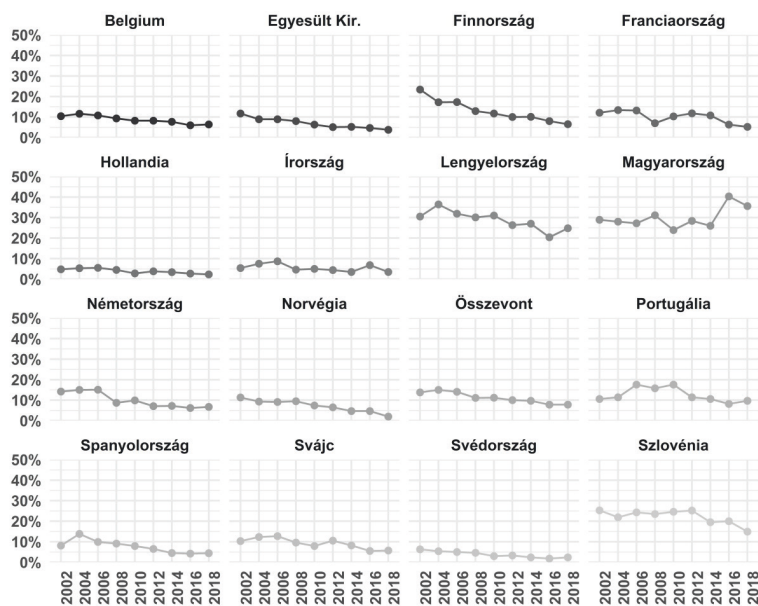
Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében *post-stratification* súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál *analysis* súlyok használatával történtek.

A bizalom változóját makroszinten értelmezve, országonként aggregálva, az átlagértékek alapján az egyes társadalmak között jelentős különbségek tapasztalhatók. A kifejezetten magas bizalomszintű észak- és nyugat-európai országokban az adatsorok egyértelmű stabilitást mutatnak. Ezzel szemben az alacsonyabb bizalmú mediterrán és kelet-európai országokban az egyes lekérdezési időpontok eredményeiben komolyabb kilengések figyelhetők meg, illetve kis jóindulattal (egyes esetekben) trendszerű változások – mégpedig növekvő bizalom jelei – szintén kimutathatók (lásd: Szlovénia, Magyarország).

A meleg és a leszbikusok elfogadását, illetve elutasítását mérő változó alakulását a 2. ábra szemlélteti. Az ábra az egyes országokban és a különböző lekérdezési időpontokban az elutasító választ (4: *nem értek egyet* és 5: *egyáltalán nem értek egyet*) adók arányát mutatja.

2. ábra. Meleg és leszbikusok elutasítása a vizsgált országokban (%)

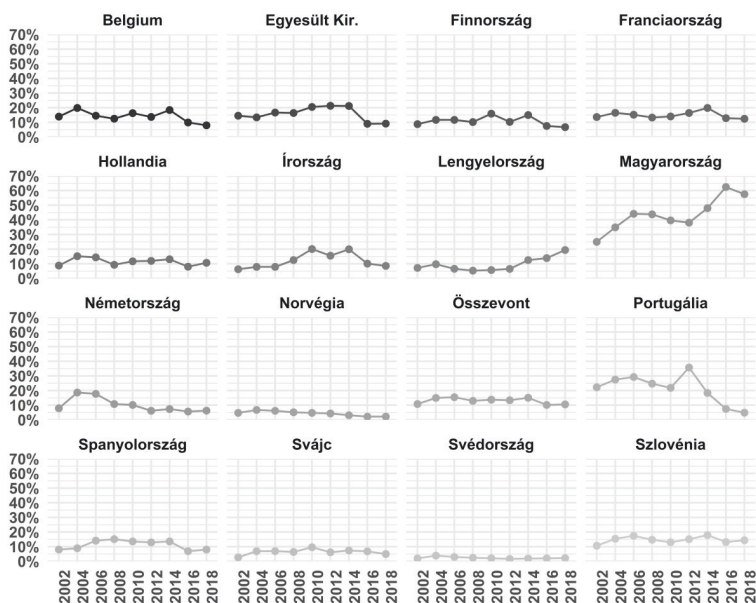
Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében *post-stratification* súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál *analysis* súlyok használatával történtek.

A 2. ábrán az látható, hogy a vizsgált országok nagy részében az elutasítók aránya kifejezetten alacsony. Ez már a vizsgált periódus legelején is így volt, de ez a tendencia még inkább igaz a jelenhez időben közelebbi lekérdezésekre. A tizenöt vizsgált ország között lévő három kelet-európai társadalom azonban élesen elválik a többitől, ugyanis ezeket egyértelmű elutasítás jellemzi a homoszexualitással kapcsolatban. Magyarországon a 2010-es évek második felétől az elutasítás kiugróan magas értékeket mutat.

A bizalomfunkcióként használt másik változónk az Európán kívüli szegényebb országokból érkező bevándorlók befogadásával kapcsolatos. Az egyes országokra jellemző teljes elutasítás (azaz a „*senkinek nem kellene megengedni*” válaszok aránya) a 3. ábrán látható.

3. ábra. Az Európán kívüli szegényebb országokból való bevándorlás teljes elutasítása a vizsgált országokban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében *post-stratification* súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál *analysis* súlyok használatával történtek.

Az imént tárgyalt bizalomfunkcióhoz hasonló jellegzetességeket figyelhetünk meg a 3. ábrán is. Az észak- és nyugat-európai társadalmakban az elutasítás aránya ezúttal szintén kifejezetten alacsony. A homoszexualitás megítélésétől eltérően, a bevándorlók befogadása esetében a poszt-szocialista országok közül kettő, Szlovénia és Lengyelország nem válik el élesen a többi társadalomtól. Egyedül Magyarország kapcsán láthatunk az európai trendektől jelentősen különböző, azoknál lényegesen nagyobb mértékű elutasítást, ami az előző bizalomfunkció esetében megfigyeltékhez hasonlóan, a 2010-es évektől még tovább fokozódott.

A standard bizalomkérdés, illetve a két bizalomfunkcióként értelmezett, el- és befogadással kapcsolatos változó – ESS-eredményei – alapján összegzésként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált országok többségét meglehetősen alacsony arányú elutasítás jellemzi a homoszexuálisok és az Európán kívüli bevándorlók irányába; ez a toleráns és szolidáris társadalmi attitűd időben is stabilitást mutat. Az átlagos bizalomszint ugyancsak többnyire magas ezekben az országokban, amely szintén alig változott a 2002 és 2018 közötti periódusban. Ezek a makroszintű megfigyelések alapvetően összhangban vannak a sztompkai koncepcióval, miszerint a bizalom visszaerősítését szolgáló bizalomfunkciók magas bizalom mellett érvényesülnek. A leíró elemzés tükrében mindemellett láthattuk azt is, hogy egyes országok adatai (különösen igaz ez a magyar eredményekre) az európai fősodorhoz képest lényegesen eltérő képet mutatnak. Egrészt a mért bizalom szintje

alacsonyabb, mint a kontinens nyugati és főként az északi részében, másrészt az elutasítás mértéke magasabb. Alapvetően ez is megerősíti az embertársakba vetett bizalommal, különösen annak az összetartozás-komponensével kapcsolatban fentebb megfogalmazott elméleti állításainkat. Ugyanakkor az időbeli változások a bizalom és a bizalomfunkciók összefüggésében nem illeszkednek a teoretikus okfejtéshez. A magyar példa kifejezetten ellentmondásos, mivel a vizsgált időszak második felében a mért bizalom lassú emelkedést mutat, ám a bizalomfunkciók ezzel ellentétes irányba mozdulnak.

Tanulmányunk elsődleges célkitűzése, hogy a sztoppkai elméleti alapokat felhasználva, újszerű módszertani úton ragadjuk meg az embertársakba vetett bizalmat, s így konkrétabb, pontosabb formában azonosíthatóvá tegyük a jelenséget. Némileg leegyszerűsítve, arra vagyunk kíváncsiak, hogy a bizalomfunkciók is az elméleti elvárások szerint alakulnak-e azoknak a válaszadóknak az esetében, akik a standard bizalomkérdés alapján az ismeretlen mások felé bizalmat éreznek, azaz úgy nyilatkoznak, képesek megbízni másokban. Vajon ők ténylegesen toleránsabbak és szolidárisabbak a bizalmatlan emberekkel összehasonlítva? E kérdést az imént felvázolt makroszintű, leíró megközelítés segítségével nem tudjuk megválaszolni, ezért a továbbiakban a bizalom és a bizalomfunkciók egyéni összefüggéseinek feltárására koncentrálnak.

Ennek keretében elsőként azt mutatjuk be, hogy a standard bizalomkérdés változójából képzett három csoportban mekkora a homoszexualitás, illetve a bevándorlás elutasítottsága (elutasítóknak tekintjük – mint ahogy fent láthattuk – azokat, akik az előbbi dimenzió esetében a „*nem értek egyet*” és „*egyáltalán nem értek egyet*” opciókat választották, míg a bevándorlás kapcsán azokat, akik a „*senkinek nem kellene megengedni*” választ adtak). E statisztikai lépés eredményeit az 1. táblázat mutatja be. Az alábbi elemzéseinkhez az ESS négy (6–9.) hullámának adataiból (2012–18) hoztunk létre összevont adatbázist. Ebben csak azok az országok kerültek bele, amelyek már fentebb is szerepeltek, tehát ezúttal szintén 15 országra vonatkozó következtetéseket tudunk megfogalmazni. A minta végső, súlyozatlan elemszáma 110 947 fő lett, amelyet a mintavételi hibák kiküszöbölése érdekében az ESS ajánlásai alapján súlyoztunk.

A standard bizalomkérdés változóját ezúttal is a jelen tanulmányblokk második írásában alkalmazott módon használjuk, tehát a 11 fokú skálán a 6-os, illetve afölötti választókat a bizalom, míg a 4-es, illetve annál alacsonyabb értékeket pedig a bizalmatlanság kifejezésének tekintjük (a skála középső értékére, az 5-ösre adott válaszokat külön kezeljük).

1. táblázat. Az elutasítók aránya a standard bizalomkérdés alapján létrehozott csoportokban az egyes országok tekintetében (%)

Homoszexualitás elutasítása	0–4	5	6–10	Bevándorlás elutasítása	0–4	5	6–10
Svédország	4,3	3,9	1,6	Svédország	4,2	2,2	1,2
Hollandia	4,6	3,2	2,6	Norvégia	5,8	5,0	2,1
Spanyolország	6,7	5,2	3,3	Németország	11,0	6,1	2,9
Norvégia	7,5	6,6	3,5	Svájc	10,1	6,3	4,8
Egyesült Királyság	6,7	4,5	3,7	Spanyolország	16,4	9,3	6,5
Írország	5,1	4,2	4,6	Belgium	19,2	12,6	7,4
Belgium	9,4	7,5	5,0	Franciaország	21,5	13,7	7,8
Németország	8,8	6,6	5,4	Hollandia	18,1	15,0	8,2
Franciaország	10,5	7,8	6,1	Finnország	17,7	14,2	8,3
Svájc	10,4	7,6	6,2	Szlovénia	19,8	14,0	9,0
Finnország	13,1	12,4	7,6	Írország	21,4	12,3	9,4
Portugália	10,3	8,7	11,2	Egyesült Királyság	22,2	16,5	10,7
Szlovénia	23,7	18,3	15,1	Portugália	25,6	14,0	11,4
Lengyelország	26,7	22,5	21,9	Lengyelország	14,4	9,9	11,5
Magyarország	38,3	32,1	25,3	Magyarország	59,2	51,7	40,4

Forrás: ESS 6–9. hullám, saját szerkesztés

A korábban kifejtetteknek megfelelően, az embertársakba vetett bizalom koncepciójából levezetett elvárásunk szerint, a bizalom és a homoszexualitás/bevándorlás megítélése között szoros összefüggést kell találnunk. Ezt a várakozásunkat az 1. táblázat adatai alapvetően megerősítik, hiszen látható, hogy az országok döntő többségében az ismeretlen mások felé bizalmat érzők között sokkal kisebb az elutasítók aránya, mint a bizalmatlanok körében. Egyúttal azonban ugyanezen adatok komoly problémára hívják fel a figyelmet. Hiába kevesebb ugyanis az elutasító a standard bizalomkérdés szerint bizalmat érző emberek körében, mint a bizalmatlanok csoportjában, a táblázat legalsó részén szereplő kelet-európai országokban ez az arány még így is kifejezetten magas. Különösen igaz ez Magyarországra, ahol az ismeretlen másokban megbízó válaszadók egynegyede elutasító a homoszexuálisokkal, miközben ugyanezen csoport több mint 40%-a kirekesztő a bevándorlókkal szemben. Miután az embertársakba vetett bizalom, az összetartozás miatt, ellentmondásban van az elutasítással, így nehezen magyarázható az, hogy néhány társadalomban – köztük Magyarországon – miként lehet ilyen mértékű az elutasítók aránya az ismeretlen mások felé elviekben bizalmat érzők között.

Tanulmányunk utolsó részében komplexebb módszerrel, regressziós eljárással teszteljük a bizalom és a bizalomfunkciók összefüggését. Az előzőekben használt, 15 országot felölelő, összevont adatbázissal dolgozunk. A modellekben a fő magyarázó változónk a standard kérdéssel megragadott bizalom; függő változóként pedig a homoszexualitáshoz,

illetve a bevándorláshoz kapcsolódó attitűdöket mérő kérdések szerepelnek. A függő változókat az elemzésünkhöz dichotomizáltuk, létrehozva egy elutasító és egy nem elutasító csoportot. A standard bizalomváltozót az eredeti, 11 fokú skálaformában használjuk.

Mivel az elfogadást/elutasítást a bizalmon kívül más egyéni tényezők is befolyásolhatják, így több kontrollváltozót is bevontunk a modellezési eljárásba. Ezek a következők:

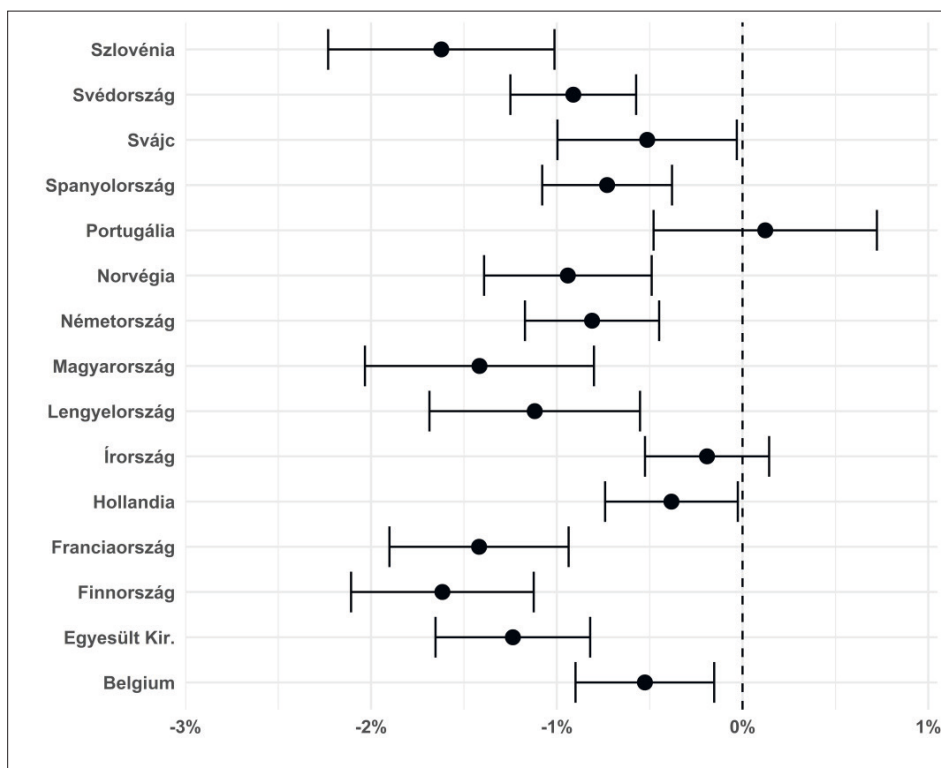
- az egyén életkora, életévben mért folytonos változóként;
- az egyén neme, megkülönböztetve a férfiakat és nőket;
- az egyén legmagasabb iskolai végzettsége, mely három csoportot tartalmaz: (1) általános iskolai vagy alacsonyabb, (2) középfokú, (3) felsőfokú;
- a háztartás jövedelmével való szubjektív elégedettség, ahol a válaszadók négy kategóriában jelezheték anyagi helyzetüket, a kényelmes megélhetéstől a nagyon nehéz helyzetig;
- az egyén politikai beállítódása 0-tól 10-ig terjedő skálán megragadva, ahol a 0 a teljesen baloldali, míg a 10 a teljesen jobboldali személyt jelöli;
- végezetül, mivel több évből származó mintát hoztunk létre, a lekérdezés évét is kontrolláltuk (2012, 2014, 2016, 2018).

A modellezési eljárás során országokként a korábban bemutatott változókkal logisztikus regressziós modelleket illesztettünk. Mivel a megfigyeléseink csoportokba ágyazottak (esetünkben 15 ország), így felmerülhet egy többszintű modellezést (*multilevel modeling*) alkalmazó eljárás használatának lehetősége. Ennek ellenére két okból döntöttünk⁵ az országokként illesztett modellek mellett: egyfelől a csoportok (országok) száma alacsony, míg az csoportonként megfigyelt személyek száma nagy, miközben a többszintű megközelítés alkalmazása több csoport és kevesebb csoportonként megfigyelt személy esetén megfelelőbb (lásd: Snijders és Bosker 1999). Ahogy korábbi elemzések rámutattak, alacsony csoportszám mellett a többszintű modellek becslései torzíthatnak, kifejezetten a csoportszintű változók esetében (vö. Bryan és Jenkins 2016; Ali et al. 2019). Másfelől, a kiválasztott 15 ország nem véletlen mintavétel eredménye (az összes európai országból), így a többszintű modellbe potenciálisan bevonható csoportszintű változók hatása nem általánosítható.

Mivel elemzésünk célja, hogy áttekintést nyújtson a standard bizalomváltozó országokként kifejtett hatásáról a két függő változó esetében, ezért a modellek interpretálása során az átlagos marginális hatásokra (AME) támaszkodunk. Ennek oka, hogy az AME használatával képesek vagyunk torzítás nélkül csoportközi, esetünkben országok közötti hatások összehasonlítására (vö. Mood 2010; Bartus et al. 2019). A modellek elemzésünk szempontjából legfontosabb eredményei a 4. és 5. ábrán láthatók.

⁵ A szerzők e ponton köszönetet szeretnének mondani Bartus Tamásnak az alkalmazott modellekkel kapcsolatos tanácsaiért.

4. ábra. A standard bizalomváltozó hatása a melegek és a leszbikusok elutasításának valószínűségére a vizsgált országokban (AME)

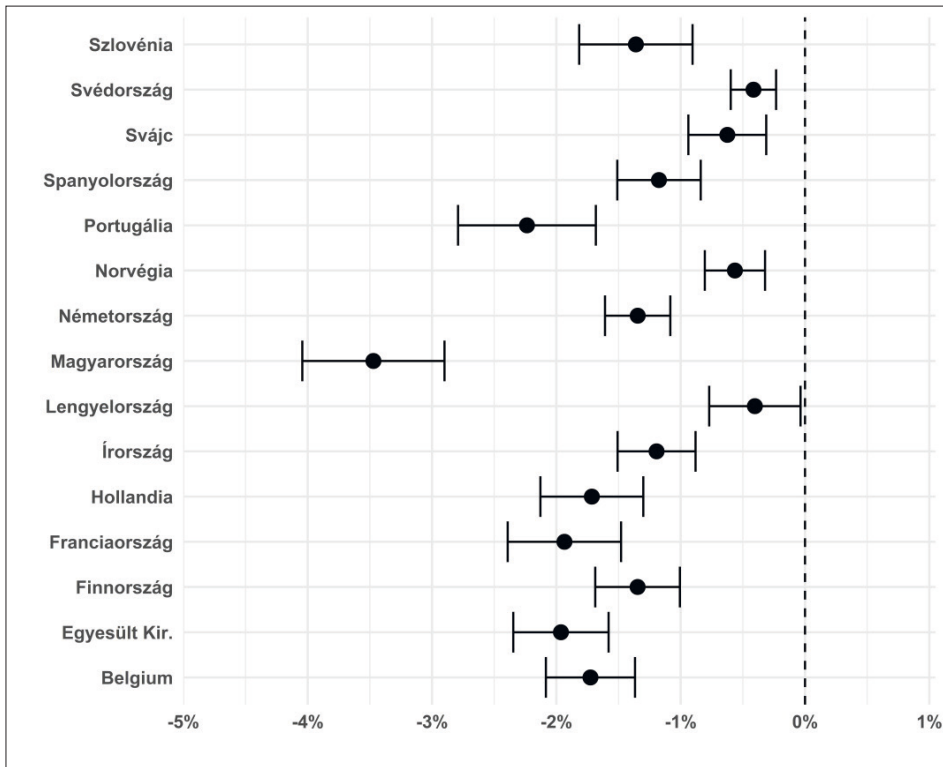

Forrás: saját szerkesztés az ESS 6–9. összevont hullámai alapján

Megjegyzés: az országspecifikus és az összevont elemzések súlyozása az ESS ajánlásai szerint történtek

A 4. ábra alapján kijelenthetjük, hogy – a kontrollváltozók hatását kiszűrve – az országok döntő részében a standard bizalomváltozó a melegek és a leszbikusok elutasításával kapcsolatban szignifikáns hatást fejtett ki. Ez a hatás úgy számszerűsíthető, hogy a standard változónak egy skálaértékkel való emelkedése átlagosan 1% körüli mértékben csökkenti az elutasítás valószínűségét az egyes országokban. Portugáliára ez az általános tendencia nem érvényes, illetve a konfidencia intervallum terjedelme miatt biztonsággal mindezt Írország esetében sem jelenthetjük ki.

5. ábra. A standard bizalomváltozó hatása a bevándorlók elutasításának valószínűségére a vizsgált országokban (AME)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 6–9. összevont hullámai alapján

Megjegyzés: az országspecifikus és az összevont elemzések súlyozása az ESS ajánlásai szerint történtek

Az 5. ábrán a standard bizalomkérdés és a bevándorlás elutasításának országonkénti összefüggéseit láthatjuk. A kapott eredmények alapvetően hasonlítanak az előző ábrán láttakhoz. Annyi különbséget azonban mindenképp felfedezhetünk, hogy a függő változó hatásában az egyes országok között számottevőbb eltérés tapasztalható; legjelentősebb mértékben Magyarországon csökkenti a standard változón kifejezett bizalom egységnyi növekedése a bevándorlás elutasításának valószínűségét.

Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy új megközelítést ajánljunk az embertársakba vetett bizalom jelenségének kérdőíves formájú empirikus megragadására. Mégpedig olyan mérési lehetőséget, amely használható a jól ismert és hozzáférhető nagymintás nemzetközi összehasonlító vizsgálatok adatbázisain, s a módszertani szempontokon túl, alaposan végiggondolt elméleti alapokra támaszkodik. E teoretikus háttérrel Piotr Sztompkának (1999) a bizalom kultúrájáról szóló koncepciójában fedeztük fel. A lengyel

szerző monográfiájában amellett érvelt, hogy az egyéni és társadalmi szintű bizalomérzést célszerű ugyanezen bizalom megjelenési formáival együtt vizsgálni, azaz olyan különböző mikro- és makrojelenségek bevonásával (a normaválasztástól, az attitűdökön, percepciókon és magatartásformákon át, egészen a praxisalkalmazásokig), amelyekben megtestesül a bizalom érzése (vagy annak hiánya). Sztompka ez utóbbiakat bizalomfunkcióként írta le, hangsúlyozva, hogy ezek az egyéni és társadalmi jelenségek nemcsak a bizalomra hagyatkoznak, de érvényesülésükkel (legyenek azok megismerési vagy gyakorlati szintűek) újra is teremtik a bizalmat – mind individuális, mind pedig kollektív léptékben. Miután a lengyel szerző könyvében – a teljesség igénye nélkül – igen sok bizalomfunkciót számba vesz, így saját témakeretünk tükrében kiválaszthattunk azok közül néhányat, amelyek az embertársakba vetett bizalom szempontjából relevánsak. Ezek olyan dimenziók, amelyek a mások másságával való összetartozásra reflektálnak, kulturális, társadalmi és politikai kontextustól függetlenül, explicit formában.

Tanulmányunk második részében összehasonlító statisztikai elemzés keretében az ESS adatbázisán mutattuk be, miként vizsgáltuk összevonva a bizalmat és a bizalomfunkciókat (utóbbiakat a tolerancia, azaz a meleg és a leszbikusok elfogadása, illetve a szolidaritás, vagyis a bevándorlók befogadása formájában azonosítva). Eredményeink rávilágítottak, hogy azok az emberek, akik úgy vélik, meg lehet bízni másokban, általában toleránsabbak és szolidárisabbak (s ez társadalmi szinten is igaz). A sztompkai elmélet tehát valóban működik, ugyanakkor, – s számunkra ez lényeges igazán – az ismeretlen mások felé saját elmondásuk szerint bizalmat érzők között jelentős arányban vannak olyanok, akik attitűdjeiket tekintve elutasítók. Ők tehát úgy hiszik, hogy bizalmat éreznek, de közben távolságtartók a mások másságával szemben, nincs meg bennük az összetartozás tudata és érzése. Bizalmuk éppen ezért bizonyosan nem felel meg az embertársakba vetett bizalom fogalomleírásának. Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy megtaláljuk az ismeretlen mások felé bizalmat érzők között azokat, akik az összetartozás fényébenben mondják, hogy bizalmat éreznek embertársaik felé.

Vizsgálódásunk érdekessége, hogy általában a kelet-európai társadalmak esetében (különösen Magyarország kapcsán) megállapított eredményeink szerint, kifejezetten jelentős azoknak a válaszadóknak az aránya, akik a bizalomérzésük dacára elutasítók (a jelen elemzéshez választott bizalomfunkciók szerint a homoszexuálisokkal és bevándorlókkal). Bár a regressziós modellek alapján azt láttuk, Magyarországon kifejezetten csökkenti az elutasítás valószínűségét a bizalomváltozón egyvel magasabb skálaérték választása (a bizalom hatása tehát erős), de a leírói elemzés mindeközben arra mutatott rá, hogy még így is rendkívül sokan elutasítók a mások másságával szemben azok közül, akik egyébként – megalapozatlanul – úgy hiszik, s úgy mondják, bizalommal vannak az ismeretlen embertársaik felé.

Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- Algan, Yann és Pierre Cahuc (2010): Inherited Trust and Growth. *American Economic Review* 100(5): 2060–2092. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.100.5.2060>
- Algan, Yann és Pierre Cahuc (2013): Trust, Growth and Well-being: New Evidence and Policy Implications. *IZA Discussion Paper*, No. 7464.
- Ali, Amjad, Sabz Ali, Sajjad Ahmad Khan, Dost Muhammad Khan, Kamran Abbas, Alamgir Khalil, Sadaf Manzoor és Umair Khalil (2019): Sample Size Issues in Multilevel Logistic Regression Models. *Plos One* 14(11): e0225427. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0225427>
- Almond, Gabriel A. és Sidney Verba (1963): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bartus Tamás, Kisfalusi Dorottya és Koltai Júlia (2019): Logisztikus regressziós együtthatók összehasonlítása. *Statistikai Szemle* 97(3): 221–240.
- Bauer, Paul C. (2021): Clearing the Jungle: Conceptualising Trust and Trustworthiness. In *Trust Matters: Cross-disciplinary Essays*. Raquel Barradas de Freitas és Sergio Lo Iacono (szerk.). London: Bloomsbury Academic, 17–34.
- Bergh, Andreas és Christian Bjørnskov (2011): Historical Trust Levels Predict the Current Size of the Welfare State. *Kyklos* 64(1): 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2010.00492.x>
- Bergh, Andreas és Christian Bjørnskov (2014): Trust, Welfare States and Income Inequality: Sorting out the Causality. *European Journal of Political Economy* 35: 183–199. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2014.06.002>
- Bjørnskov, Christian (2007): Determinants of Generalized Trust: A Cross-country Comparison. *Public Choice* 130: 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-006-9069-1>
- Brehm, John és Wendy Rahn (1997): Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science* 41(3): 999–1023. DOI: <https://doi.org/10.2307/2111684>
- Bryan, Mark L. és Stephen P. Jenkins (2015): Multilevel Modelling of Country Effects: A Cautionary Tale. *European Sociological Review* 32(1): 3–22. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcv059>
- Daniele, Gianmarco és Benny Geys (2015): Interpersonal Trust and Welfare State Support. *European Journal of Political Economy* 39: 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2015.03.005>
- Delhey, Jan és Kenneth Newton (2005): Predicting Cross-national Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review* 21(4): 311–327. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jci022>
- Dinesen, Peter Thisted (2013): Where You Come from or Where You Live? Examining the Cultural and Institutional Explanation of Generalized Trust Using Migration as a Natural Experiment. *European Sociological Review* 29(1): 114–128. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcr044>
- ESS (2002–19): Kérdőívek és adatbázisok. *European Social Survey, Magyarország*. Interneten: <https://ess.tk.hu/kerdo> (letöltve: 2022. december 8.).
- Freitag, Markus és Marc Bühlmann (2009): Crafting Trust: The Role of Political Institutions in a Comparative Perspective. *Comparative Political Studies* 42(12): 1537–1566. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414009332151>
- Glanville, Jennifer L., Matthew A. Andersson és Pamela Paxton (2013): Do Social Connections Create Trust? An Examination Using New Longitudinal Data. *Social Forces* 92(2): 545–562. DOI: <https://doi.org/10.1093/sf/sot079>
- Herreros, Francisco (2004) *The Problems of Forming Social Capital. Why Trust?* New York: Palgrave.
- Hooghe, Marc, Tim Reeskens, Dietlind Stolle és Ann Trappers (2009): Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe. *Comparative Political Studies* 42(2): 198–223. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414008325286>
- Inglehart, Ronald és Pippa Norris (2003): *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mood, Carina (2010): Logistic Regression: Why We Cannot Do What We Think We Can Do, and What We Can Do About It. *European Sociological Review* 26(1): 67–82. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcp006>
- Paxton, Pamela (1999): Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment. *American Journal of Sociology* 105(1): 88–127. DOI: <https://doi.org/10.1086/210268>
- Paxton, Pamela (2007): Association Memberships and Generalized Trust: A Multilevel Model across 31 Countries. *Social Forces* 86(1): 47–76. DOI: <https://doi.org/10.1353/sof.2007.0107>
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Free Press.
- Robbins, Blaine G. (2022a): Measuring Generalized Trust: Two New Approaches. *Sociological Methods & Research* 51(1): 305–356. DOI: <https://doi.org/10.1177/0049124119852371>
- Robbins, Blaine G. (2022b): *Valid and Reliable Measures of Generalized Trust: Evidence from a Nationally Representative Survey and Behavioral Experiment*. Working paper series of NYU. Abu Dhabi: New York University.

- Rothstein, Bo és Eric M. Uslaner (2005): All for All: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics* 58(1): 41–72. DOI: <https://doi.org/10.1353/wp.2006.0022>
- Seligman, Adam B. (2011). Trust, Tolerance and the Challenge of Difference. *Comparative Sociology* 10(3): 337–357. DOI: <https://doi.org/10.1163/156913311X578181>
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tabellini, Guido (2010): Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association* 8(4): 677–716. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1542-4774.2010.tb00537.x>
- Tamilina, Larysa (2018): *A Brief Overview of Approaches to Defining Social Trust*. MPRA Paper Archive, No. 96510.

Bodor Ákos

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Grünhut Zoltán

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Erát Dávid

egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalom- és Médiatudományi Intézet,
Szociológia Tanszék (Pécs)

